

ХУДОЖЕСТВЕННОСТ НА ЛИТЕРАТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВГРАД

Никола НИКОЛОВ (Велико Търново)

В медиавистиката е преодолян наследеният от миналото подход на полиисториците и на филолозите, които издирват и проучват съчиненията на дадена народност с цел да изтъкнат нейната древност и творческа надареност. На преден план не е издигната необходимостта да се изследва художествената специфика на средновековната литература.

П. Динев пише в една обширна студия, публикувана като предговор към книга със съчиненията на старата българска литература, че първостепенна задача е изследването на художествеността на тази литература: „Няма съмнение, че първата задача, която се поставя пред българската наука, е да промени основно своето отношение към старата българска литература, да потърси художествените ценности в нея, да я отнесе към категориите на художествените явления. Онова, което в миналото само рядко проблясваше в изследванията на един или друг учен, сега трябва да се превърне в основна насока“¹.

Становището на П. Динев се оказва още по-актуално, когато става дума за литературно-художествената дейност от времето на Търновската държава. Редица други филолози стигат до извода, че е налице естетическа специфика, което позволява да бъдат разглеждани някои писмени паметници, както пише Иван Дуйчев, от чисто естетически позиции². Според Пеньо Русев „търновските писатели засилват съзнателно художествената страна на литературата“³. Димитър Кенанов достига до извода, че при Евтимий има „разгърната естетическа програма“⁴.

Във времето, когато Търновград е столица на българската държава и главно книжовно средище, в него се изявяват видни дейци на църквата, които се открояват и като значителни личности. Измежду тях вековете са утвърдили имената на Теодосий Търновски, на Патриарх Евтимий, на презвитер Козма, на Григорий Цамблак, на Константин Костенечки. Достигналото до нас тяхно писателско дело е достатъчно доказателство за високите постижения на културата от XIII–XIV век, поради което е перспективно да бъде разглеждано съобразно литературния процес.

Изследването на поетиката на средновековната художествена литература е необходимо условие за получаване на точно знание за средновековната творческа изява на писателите. Несъмнено е, че на една част от книжовните съчинения се гледа като на изкуство, а не толкова като на средство за популяризиране на християнската религия. И действително, шестнадесет века след Аристотел не е изключение да се мисли и да се пише за художественото умение на българите.

В съчиненията на средновековните български писатели от търновската книжовно средище съществува определен възглед и за красотата, и за художествеността като нейна разновидност. Началата му са в народната езическа култура и във възгледите на византийските дейци на поетическото изкуство. Красотата се разбира в няколко аспекта, но по отношение на съчиненията е съсредоточена в свойствата на думите, в тяхната преносна употреба и в съчетанията им. Срещат се преки свидетелства от рода на следните: „Вие, които търсите красотата на думите“. По косвен път се долавя възгледът за езиковите средства за създаване на красотата от изрази като следните: „буквено слово“, „писани песни“, „безкнижната душа“ и др.

Основания да се разглежда художествената литература като нещо самостоятелно и различно от останалата средновековна българска книжнина е и наличието на съчинения с „научна“ проблематика („За буквите“ от Черноризец Храбър, „Физиологът“ и др.) както и наличието на стихотворения и разкази. Несъмнено е, че християнството е в основата на нова представа за прекрасното. Гръцките и римски епопеи отвеждат човека в Хадес, а старобългарските писатели издигат човека до небето, за да направят познати на читателите и слушателите някои положения от богослужебните книги. Така се утвърждава християнският идеал за праведен живот („Видение Исаево“, „Ходене на Богородица по мъките“). Религиозната представа за бог и небеса е възплъщение на идеята за красота или по-точно на идеала за красота и затова във „Видение Исаево“ е даден разказът на Исая за видяното на седемте небеса.

Понятието „художественост“ по отношение на средновековната българска литература има два аспекта: то означава съвкупност от съчинения, които са различни по функция от богословските и научните, доколкото ги има тогава; художествеността е и понятие за постиженията в художествената литература, посочване на качеството, на съвършенството на изпълнението. Основно е първото значение и неговото приложение може да бъде отнесено както към повествователите, така също и към лирическите жанрове.

1.

Лириката от времето на Търновския период е достигнала до нас само в няколко стихотворения и затова наблюденията над нея, както и

изводите не могат да не се отличават с известна непълнота. И при това положение тя се налага с известна оригиналност. Видимото ѝ новаторство е предимно в тематиката и в съдържанието, доколкото са се появили нови личности, станали изразители на тенденциите на времето. Тези стихотворения, колкото и да са оригинални, не могат да бъдат изолирани от предходната лирика.

Обемът и художествените особености на лириката от разглеждания период се очертават от следните произведения. В първата половина на XIV в. е написан „Песнивец“, предназначен за Иван Александър. Този писмен паметник е от малкото средновековни образци на риторично дворцово изкуство в българската литература, както го определя Климентина Иванова. В „Песнивец“ е поместена „Похвала за Иван Александър“ от 1337 г., която не е в стихове, но се отличава с наличието на поетически фигури. Известна е и „Похвала за Иван Александър“ от 1355/6 г. Наличието на две стихотворения от един и същи жанр и за една високопоставена личност е показател за насоката на разработката на лириката. В похвалата от 1337 г. се споменава песен (пѣснь), а в обръщение към читателите се настоява да възхваляват царя (да бъде възпят в песни победни).

През втората половина на XIV век се появява стихотворната антология „Пролог“, състояща се от 413 листа. В нея са налице пролози на светци, измежду които и на Иван Рилски, на Петка Търновска, на Иларион Мъгленски, на Михаил Воин. Анонимен автор от първата половина на XIII век написва (съчинява) похвала за Иван Асен II и съпругата му Ирина.

Жанровете на лириката от Търновския период се отличават с наличието на белези, които позволяват да се мисли, че те са били разработени в много повече образци. На първо място по броя на достигналите до нас жанрове са: похвалата, молитвата, прогласът, но несъмнени са и епиграмистките миниатюри като надписите, епитафиите. Не всички са в стихотворен ритъм, налага се и свободната форма. Средновековният Търновски писател е имал възможност да усвои тази форма от старогръцката лирика, а и от българските си предходници. Свидетелствата, потвърждаващи интереса на българските книжовници към античното поетическо изкуство, не могат да се пренебрегват като незаслужаващи внимание.

Средновековната художествена литература, значителна част от която вероятно е била лирика, е изследвана повече като документ за една епоха на подем на народността, но не е достатъчно осмислена като изкуство. Историческата актуалност на литературата не следва да става причина за игнориране на художествената ѝ специфика.

Лириката от разглеждания период има стихотворен ритъм. Неговите особености са от значение не само за определяне мястото и значението на българската лирика, но и на художествеността като непременно

условие за красота. Стихотворният ритъм свързват с наличието на метрически схеми и в някои случаи с ямб. Е. Георгиев стига до извода, че са създавали благозвучие чрез алитерация в стихотворенията. Ямбически стихове се намират в „Манасиевата хроника“. Метрическите схеми обаче вокализират стиха, тяхната поетическа функция е да вокализират стиха, а не да създават ритъм.

Няма съмнение, че българският стихотворец познава изискванията на стихосложението. Какво е обаче самото стихосложение, към което се придържа той? Системата на стихосложението в старата българска литература е моносиметрична, т. е. тя използва като основна симетрична единица стиха и полустиха, използва цезурата и клаузулата. Не са строфирали стихотворенията, при все че в отделни случаи има обособени тематично части. Изредените особености по традиция наричат силабическо стихосложение. Сричките обаче сами не са симетрични единици и могат да създават ритъм само в съвкупността си като стих, тогава те стават симетрични един на друг, но като времетраене.

Средновековната лирика е художествена и по използваните езикови средства, а не само по стихосложението. Тропите и фигурите както и топоси се забелязват в наличните стихотворения. Те са следствие на наследена поетика, която е имал предвид стихотворецът. Достигналите до нас стихотворения са похвали и се отличават с използване на епитети (тъмни земни) по-често сложни (огнезрачен, златовиден и др.), чието въздействие нараства понеже са подчертани чрез инверсия (ангели тъмнозрачни, дървеса благоцветни).

Похвалата „На цар Иван Асен II“, която е дело на анонимен автор от първата половина на XIII век, се откроява с обръщения (ти мизийски господарю, царю красив Асене, ти, владетелко Ирино). Сравнението е предпочитан троп, когато се величае царят и неговата съпруга. При това то е хиперболизирано и владетелите се величаят чрез сравнение със слънцето и луната:

*От отблясъка на слънце ти изглеждаш по-сияен,
ти си от деня по-хубав и по външност най-приятен.
Ти, сияеща царице, дом на прелести безбройни,
ти, венец от лунни багри, ти, на слънцето потомка,
засияла като фосфор, ...*

Тези сравнения са топоси, възприемани като признак на висока поезия⁵.

Топосите са нещо обикновено в средновековната лирика. Те са следствие на подход, който налага правила, а не творчески подход. Такива топоси са: „засветил като фосфор“, „свещ под шиника“, „И както магнитът привлича към себе си желязото, така и мълвата за онзи отец привлече тоя божествен (мъж)“, кошерите са представени като шестоъгълни къщички.

На средновековната лирика е познато и фигурното стихотворение. Най-рано се появяват в съчиненията на Тудор Доксов. Използват ги като художествено средство и писателите от Търновското книжно средище. Софийският псалтир от 1337 г., свързан с името на Иван Александър, се откроява с фигурата на кръст. Тази практика съществува и до късно, тъй като се среща и в съчиненията на Софроний Врачански, а и при по-новите поети.

В похвалата „На цар Иван Асен II“ от анонимния автор са налице две части, които са показателни за стихотворението през XIII век. Стихотворецът в първата част по традиционния начин с топоси, в които царят и царицата са възвисени чрез сравнение със слънцето и луната, без да са посочени заслугите или делата им, не е оставил нещо исторически конкретно като свидетелство за величието им. Високопоставеното им положение в обществото е предпоставката за възхвалата им. Във втората част, която е завършек на стихотворението, проличава и положението на самия стихотворец. Той е от обкръжението на двореца, пише за царя и в това вижда главното си задължение. На царя гледа като на мекенат и очаква за стихотворението си съответното признание във вид на възнаграждение. Стихотворението завършва със следните показателни стихове:

*аз на царство ти поднасям тия стихове и моля
да ми бъдаш благодетел според царската си милост,
да постъпиш благосклонно и да не забравяш роба,
и доколкото сам сметнеш, да го наградиш достойно.*

Приведените данни позволяват да се направи извода, че средновековният търновски стихотворец не е случаен съчинител на стихове, а човек с познаване на нравите и на традицията и на дейността си гледа не като на инцидентно занимание, а като високозначима и съответстваща на положението на царстващата особа дело.

2.

Лириката поради малкото достигнали до нас стихотворения не предлага изобилие от примери за поетически постижения. Положението с епиката обаче е много по-различно и сравнително по-благоприятно за проучване на художествеността ѝ. Тя обхваща жанрове, които не са свободни от религиозното въздействие, но включва и такива, които са изцяло светски и главната им функция е художествено въздействие и на първо място занимателността. Някои съчинения по функция не са художествени, но са разработени по начин, позволяващ да бъдат отнесени към повествователното изкуство. Така например „Синодик на цар Борила“, насочен против богомилите, който е от 1211 г. е по-скоро разказ за свик-

изпълняват предназначението на „ефект на присъствието“, при което повествуващият се обръща пряко към своите читатели. При това те са твърде близко до авторските отстъпления, в които се изразява отношение към предмета на повествованието.

Гр. Цамблак, който е избрал формата на той-повествование, на редица места прибегва до ефекта на присъствието и се обръща към своите читатели: „Ах, кой ще си спомни това без сълзи...“ и с този похват усилва емоционалното въздействие. Прави впечатление, че Гр. Цамблак си служи и с речева характеристика, когато представя Евтимий: „Ето планината, където ще прекарам“.

Правилата на повествуване подтикват към осмисляне и на жанровите особености на съчинението. На пръв поглед то е житие, което е биография на духовно лице. Естетическият идеал на автора е съсредоточен в поведението на светеца. Евтимий е образец на християнски духовен водач. Религията чрез образите на светците създава идеал за съвършен, т. е. за прекрасен християнин. Често се прибегва до измислицата като похват да се идеализира друг живот, който се сочи от религията. Чудото е една от формите на такава измислица. При Евтимий чудото се появява, когато врагът извежда този виден водач, за да бъде посечен.

Жанровите особености на съчинението на Гр. Цамблак за Евтимий притежава и ред други белези, които изискват на него да се гледа не толкова като на житие, колкото на разказ за поведението на един високопоставен деец на българската държава. Той е изправен лице в лице с поробителя, но е откроен и чрез отношението си към българското население, изживяващо покрусата от завладяването на държавата му. Мъжеството и последователността на Евтимий се оказват внушителни.

Повествованието на Цамблак за Евтимий е нещо много повече от традиционните жития, то е по-скоро разказ за едно извънредно събитие в живота на българската народност: завоюването на Търново, а всъщност поробването на България. Цамблак разказва и за българския народ по време на страданието. Евтимий е изнесен на преден план. При тези трудни за народа дни Евтимий се проявява като неповторим духовник: той не се затваря в храма, не се затваря и в себе си, не се стреми да се опази, а следва длъжността си като водач на народа. Величието на Евтимий е представено особено ясно чрез отношението на страдащите християни, които го изпращат на заточение и се прощават с него. Те изживяват съдбоносна раздяла както с духовния си пастир, така също и със собствената си народностна душевност. Имайки предвид посочените особености, трябва да отбележим, че Цамблак е създал не само разказ за духовно лице, но чрез него е достигнал до разказ за историческо събитие. Риторичните въпроси на Цамблак насочват вниманието не толкова към духовника, колкото към родолюбца.

Съчинението на Цамблак за Евтимий поради реалното житейско съдържание, което носи, се налага и с белезите на документален разказ. Посочени са данни за поведението на Евтимий на новото място, където е въдворен. Животът и дейността му са предадени доста подробно и пълно. На новото място Евтимий се проявява и като лекар.

Подробности за дейността на Евтимий са дадени дотолкова, доколкото разкриват историческото своеобразие на времето и живота на страната. Отбелязани са като извънредно важни прояви извършената от Евтимий правописна реформа. Този виден за времето си писател е променял, т. е. усъвършенствал стила, езиковия израз (примъноу сътворити рѣчи инако). А и самото съчинение на Цамблак е доказателство за променения стил на писане. Съобщени са данни за превеждане на книги, данни за премахване на езически обичаи, към които се е придържало населението на Търново. Не са отминати и сушата в Търновско и молбата за дъжд. За отбелязване е също така, че се сочи влиянието на Евтимий далеч зад пределите на страната. Евтимий има много последователи. Стилът на Евтимий е оценен като по-издържан от стила на писателите от ранната българска държава.

В средновековната литература доминира алегорическата традиция. И Търновската средновековна богословска книжнина носи белезите на религиозните съчинения: алегория, чудото, предания на черковен деец и др. При все това тя се отличава с пряко предаден християнски идеал. И при това положение в една или друга степен се е проявило творческото отношение на българския писател. Той пише за действителни личности (духовници, царе, отшелници) и в съчиненията си внася повече житейско съдържание. А в религиозни повествования като „Видение Исаево“ се е проявил стремежът да бъде обяснен космосът, независимо от тенденциозната ограниченост на автора, която го е ръководела в намеренията му.

Художествените особености проличават и в Житието на св. Иван Рилски, написано от Патриарх Евтимий. Още от пръв поглед се налага композицията, поднасяща хронологията, която изтъква особеното положение на Иван Рилски като Божи избраник. В началото е изнесена случката с детето на брат му, а след това вниманието е насочено към овчарите, които тайно от Иван Рилски накъсват от неговия сланутък, но не могат да се нахранят така както преди е станало при Светеца. С тези детайли на читателя се внушава, че Рилски е по-високостояща личност и е избраник на Бога.

Центърът на повествованието е съсредоточен около желанието на цар Петър да се срещне с Иван Рилски и около отказа, получен от него. Обобщаващо място и значение има и епизодът с маджарите, отмъкнали мощите на светеца. В такива епизоди проличава практиката на Евтимий

да използва конкретни факти, да изтъква личности, каквито са брат му, царете Петър и Иван Шишман (последният е само споменат). Освен реалните факти потърсено е и въздействието на чудото. С такива похвати Иван Рилски е представен като земно същество, но е идеализиран в духа на обичайната богословска книжнина чрез чудото, което го извисява и отделя от простосмъртните хора. Евтимий си служи с един художествен похват за характеристика на Иван Рилски. Този похват е своеобразна антитеза: тематична и образна: земен живот на отшелника и посмъртен живот на избраница (на светеца). Авторското отстъпление е въведено като завършек и се получава и обобщение, и емоционално възвисяване.

Повествованието се води от позициите на всезнаещото лице, но широко се практикува и Аз-повествованието. При „Видение Исаево“ то е наложено от изискването въображението да пренесе човека в небесата и за да бъде прието разказаното с доверие, важно е да бъде поднесено от името на очевидец. Този начин на повествуване е предпочетен в житията, за да се постигне конкретност и убедителност. Такава функция му се придава и в произведенията от по-ранния период, потвърждение на което са „Чудото с българина“, „Детство Исусово“. В „Тайната книга“ е поднесено диалогично изложение във формата на разказ на Йоан, както и отговори на въпроси. Получил се е разказ за устройството на света (за преизподнята и за ангели, които командват въздуха и водата).

Наред с оригиналните не по-малко важно е и наличието на преводни съчинения, в които е дадена преднина на българското възприемане. Такива произведения са датирани много по-рано от Търновския период, потвърждение на което са не само разказът „Чудото с българина“, но и „Троянската повест“ известна още и като „Троянската притча“, ценена като художествено явление и в западноевропейската книжнина, понеже в нея са налице „схващания на западното рицарство и служи като средство за чисто морализаторски тенденции“, както отбелязва Иван Дуйчев. Тя обаче е носител и на езически, и на християнски елементи.

„Троянската повест“ е разработена по „Киприите“, а не по „Илиада“. Тя е обстоен преразказ на известното за Троянската война. Особеното за българския вариант е, че преводачът (а несъмнено той е българин) е заменил имената на почти всички персонажи. Приам в българския превод е именуван Преамушка, Ахил е станал Ацилоша, дъщерята на Агамемнон е въведена с името Цветана. Вместо жреца Калхас се появява поп Калкаш. Хектор се изявява като крал Ектор, а Андромаха е поднесена като Андрофия. Тези промени са указание, че преводът е правен от западно издание, в което се изтъква Троянското кралство, престанало да съществува 360 години преди Рождество Христово. Българската държава не е определяна като кралство по него време. Тази повест е пример за художествената насока на ранната българска литература, послужила като традиция и на търновската книжовна школа.

Средновековната Търновска литература е разработена сравнително пълно. Известно е, че не малко книги са изнесени в Рим и във Франция (главно богословски съчинения); друга част от писмените паметници е унищожена по искането на Патриарх Евтимий, за което свидетелства Гр. Цамблак; трета част от книгите са преводни, но съобразени с вкуса и потребностите на българина. Освен това в „Разумник“ е отбелязана граматика, което е доказателство за тълкуване на съчиненията.

Наличието на художествено своеобразие е предпоставка за обособяване на част от средновековната българска литература като специфично обществено явление. Съществуват и данни, че е имало и теория на поезията. Традициите на античните поетики са насочвали вниманието към художествените средства и каноните, които е трябвало да се спазват. Твърде много са названията на тропи и фигури, използвани от средновековните Търновски книжовници. Правят впечатление и множество реторически средства и похвати, използвани поради това, че някои от съчиненията са били предназначени за устно поднасяне на хората. Причината за предпочитанието им е, че мнозинството от хората по него време не са знаели да четат и да пишат и не всички са възприемали тези съчинения чрез четене. Разработвани са жанрове, предназначени за пеење, защото меликата е била по-достъпна за мнозинството. Тя обаче все още е непроучена откъм спецификата ѝ.

Приведените данни за художественост на литературата от Търновската книжовна школа очертават някои особености на литературния процес от XIII–XIV век, но не изчерпват изцяло спецификата на самата художествена литература. Такова изследване е предстоящо и е задача, поставена за разрешаване от специалистите по история на средновековната българска литература.

БЕЛЕЖКИ

¹ Диневков, П. Основни черти на старата българска литература. Из старата българска литература. БП, С., 1971, с. 7.

² Дуйчев, Иван. Пътеки от утрото. Очерци за средновековната българска култура. С., Отечество, 1985.

³ Русев, Пеньо. Старобългарските преводно-книжовни школи – форма на висше образование в средновековна България. Тезиси по лекциите, включени в програмата на четвъртия международен семинар. Велико Търново, 1981 г.

⁴ Кенанов, Димитър. За литературно-естетическите и стилно-композиционните принципи на Евтимий Търновски. Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, том XV, 1978–79 г., кн. 1, с. 159, 170.

В българската медиавистика е защитено гледището, че в средновековна България съществува естетическа мисъл. Нещо повече, Л. Грашева приема, че в някои отношения средновековна България изпреварва в литературното си развитие Запада. Според Грашева теоретическата подготовка на средновековните ни писатели е на равнището на съвременната им естетическа мисъл.

⁵ За мястото на топосите в лириката на миналото е показателно едно мнение, изложено в повестта на Волтер „Вавилонската княгиня“. По повод поднесените стихове на Вавилонската княгиня няколко големци от старото учение критикували, че тези стихове са далеч от „правилата на истинската поезия“, че „в доброто старо време, сравнили би царя със слънцето, а Формозанта с месеца“. Точно това е направил стихотворецът в похвала „На цар Иван Асен II“.

За акростих със стихотворен размер пише Г. Попов в „Климент Охридски и Константин Преславски. (Новооткрити химнографски произведения)“. „Антени“, год. XI, 11 ноември 1981 г., бр. 45 (565). Там е написано: „По всяка вероятност той е бил образуван от два стиха с дванадесетосричен размер, с цезура след петата сричка“.

За друго химнографско произведение Г. Попов пише: „Акростихът представлява петнадесетосричен стих с цезура след седмата сричка“.